

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СТЯГНЕННЯ ПОДАТКІВ ТА НЕПОДАТКОВИХ ПЛАТЕЖІВ
В АНТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я**

Історія оподаткування населення та стягнення неподаткових платежів сягає своїм корінням сивої давнини, самих витоків цивілізації. Нині достовірно встановлено, що перші матеріальні свідчення про податки відносяться до 3300-3200 рр. до н.е. і являють собою глиняні таблички з письмовими звітами підданих єгипетським царям про передачу їм десяти частини майна у вигляді полотна та олії [1, с.39].

Податкове право – сукупність юридичних норм, що встановлюють види та порядок стягнення податків у даній державі, регулюють відносини, пов'язані з виникненням, зміною та припиненням податкових зобов'язань [2, с.228], – становить одну з головних підгалузей фінансового права. Податкові правовідносини виникають при сплаті податків суб'єктами оподаткування, де сторони є носіями прав та обов'язків, встановлених законом [3, с.47]. Система податкових правовідносин підпорядкована певній меті, а саме: встановленню і стягненню податків. Податкові правовідносини забезпечуються державним примусом особливо, бо держава не може існувати без матеріального забезпечення, а податки складають значну частину її бюджету [4, с.226]. Податки, податкове право є необхідною ланкою економічних відносин у суспільстві з моменту виникнення держави. Розвиток та зміна форм державного ладу завжди супроводжуються перетвореннями в сфері податкової системи.

Проблема оподаткування населення античних держав Північного Причорномор'я в історико-правовому аспекті досі не досліджувалася. Але окремі її питання знайшли висвітлення у працях вчених-археологів М.І. Ростовцева, С.Ю. Саприкіна, В.І. Кадєєва, С.Б. Сорочана, В.І. Зубаря, Н.О. Сон, О.І. Леві та інші.

Історичною наукою зафіксовано чимало прямих та непрямих свідчень наявності в античних державах Північного Причорномор'я оподаткування всього або певних категорій населення. До нашого часу збереглися тексти деяких нормативно-правових актів, що регулювали відносини у сфері податкового права північнопричорноморських держав у перших сторіччях нашої ери. Громадяни зазвичай не сплачували прямих податей на користь держави. Їхнє майно, ймовірно, виключаючи рабів, спочатку також не обкладалося постійними податками (за винятком надзвичайних випадків, та й то лише у почесній формі). Серед населення полісів панувала думка, що особисті податки мають відбиток рабства і їх сплата є приниженням для повноправного громадянина [5, с.224]. Навіть внесення пропозиції про стягнення податку вимагало попереднього ухвалення, без чого розглядалося як дещо заборонене і навіть злочинне [1, с.39].

Обов'язок сплачувати податки, як правило, замінювався для громадян літургіями – натуральними повинностями або громадськими служ-

бами (λητοურῆαι чи λειτοურῆαι), за допомогою яких держава замість грошей отримувала безпосередньо те, у чому мала потребу. За визначенням В.В. Латишева, у найдавніший час літургії були «природним наслідком більших політичних прав багатих людей», а дещо пізніше стали «наслідком принципу рівності у демократичній республіці, який не допускав зосередження значних багатств в одних руках» [6, с.266].

Водночас, негромадяни, постійно проживаючи на території античних держав Північного Причорномор'я, були зобов'язані сплачувати невелику пряму подать (μετοίκιον). У другій половині I тис. до н.е. херсонеська громадянська община, яка була верховним власником землі, отримувала, принаймні з частини населення, ренту-податок, ймовірно, зерном, що не лише привласнювалася її соціальною верхівкою, а й ішла на розвиток Херсонеса, зумовлюючи розквіт міста [7, с.117]. Відомо також, що після утворення Боспорського царства експлуатація його населення та сусідніх територій, населених варварами, здійснювалася головним чином шляхом оподаткування. Вже наприкінці V – на початку IV ст.до н.е. у Боспорському царстві правлячою династією було встановлено натуральну (хлібну) ренту-податок або данину з союзників – форос (форос), який стягувався із залежного населення, а, можливо, збирався й з грецького населення підвладних міст [7, с.273].

З часом погляди на значення оподаткування зазнають певних змін. У періоди економічної скрути все частіше держава вдається до стягнення податків не лише з неповноправного населення, але й з громадян. Саме тому вже у перших століттях нашої ери важливим джерелом поповнення державної скарбниці в античних полісах Північного Причорномор'я стає податок, що стягувався з покупця та продавця при здійсненні купівлі-продажу. У більшості випадків він сплачувався в агораномії або іншій державній установі, де у присутності свідків, агораномів чи інших чиновників, або ж відкупників податків, укладалися великі угоди. Якщо ж укладення угоди купівлі-продажу відбувалося приватним чином на ринку чи вулиці, продавець мусив заявити про це агораномам, вказати розмір отриманої суми та сплатити разом з покупцем визначений податок [8, с.92-93].

Зважаючи на значення та масштаби рибальства в Херсонесі та інших полісах, В.І. Кадеєв припускав, що органами державної влади для поповнення бюджету практикувалося також стягнення податку на рибу (τέλος τῶν ἰχθύων), який був добре відомим у грецькому світі [9, с.100]. Ймовірно, це був різновид податку на промисел. Об'єктом оподаткування у цьому випадку виступала сумарна вартість видобутої риби, яку власники збиралися реалізувати на ринках та в інших місцях за ринковими цінами.

Здавна у виняткових випадках державними органами північнопричорноморських полісів запроваджувалися й надзвичайні податки. Як свідчить один з ольвійських написів другої половини III ст.до н.е., з метою знайти вихід із грошової скрути, викликаній гострою фінансовою кризою, правляча верхівка в особі колегії семи прийняла постанову запровадити податок на жертвоприношення, який мав надходити до державної скарбниці. Розміри податку чітко визначалися: 300 мідних монет (халків) за

козу та вівцю, 1200 – за бика, 60 – за шкіру [10, № 76; 11, с.3]. Маються свідчення й про існування ще одного різновиду надзвичайного податку – ейсфори (εἰσφορά) – прямого податку з майна [12, с.38], який стягувався з усіх категорій постійного особисто вільного та напівзалежного населення античних держав Північного Причорномор'я під час війни та спрямовувався на фінансування оборонних заходів. Зважаючи на те, що війни у той час були явищем досить частим, очевидно, держави нерідко вдавалися до її стягнення.

Мабуть, одну з найцікавіших пам'яток податкового права було виявлено у 1891-1892 рр. дослідником Херсонесу К.К. Косцюшко-Валюжичем. Вона являла собою мармурову плиту з вибитим на ній текстом листування намісника Нижньої Мезії, ймовірно, Тертуллія, який обіймав цю посаду за часів імператора Септимія Севера (193-211 рр. н.е.) [13, с.57], та посадових осіб Херсонесу і начальників римського гарнізону, розташованого у місті, з приводу проституційної податі (capitulum lenocinii або ж vestigali, περί τοῦ τέλους τοῦ πόρνικου). Ця знахідка привернула увагу археологів В.В. Латишева, М.І. Ростовцева, О. Домашевського, І. Турцевича, Е.І. Соломонік, В.М. Зубаря, які описали її у своїх працях [10, № 404; 14, с.60-63; 15, с.20-27; 16, с.50-51]. З шести документів три були написані грецькою мовою, два – латиною, один – двомовний.

Комплекс документів розпочинається листом намісника римської провінції Нижньої Мезії Тертуллія магістратам Херсонесу. На жаль, текст цього документу повністю не зберігся. Інші листи археологам вдалося відновити майже повністю. Серед них – лист херсонеситів до намісника провінції; відповідь намісника громадянам Херсонесу; лист того ж намісника до трибуна легіону, командуючого римською векцилляцією (тобто начальника римських військ в Криму та на всьому північному узбережжі Чорного моря) [17, с.67] Атилія Приміана; лист намісника до центуріона векциллії (тобто командуючого херсонеською залогою) Валерія Максима; його ж звернення до обох воєначальників [15, с.23].

Аналізуючи попередні обставини складення документів, М.І.Ростовцев висловив гіпотезу, що у період, коли в Херсонесі вже остаточно затвердився римський гарнізон, можливо за розпорядженням імператора Адріана (117-138 рр. н.е.) або Антоніна Пія (138-161 рр. н.е.), було встановлено подать, яка мала стягуватися з осіб, які відвідували квартал міста, де знаходилися публічні будинки та проживали повії [14, с.65], а також, ймовірно, з самих повій, як суб'єктів «підприємницької діяльності». Очевидно, стягувати цей збір доручалося солдатам римської векциллії* і певна частина грошей спрямовувалася на їх утримання. Як переконливо довів М.І. Ростовцев, це була плата міста за захист його римським військом, внесок херсонеситів на утримання загону, мабуть, не єдиний [18, с.147].

* Векциллія (від лат. vexillum – прапор) – у даному випадку військове з'єднання, що включало частини різних легіонів, допоміжних когорт та флоту.

Отже, у даному випадку суб'єктами оподаткування, тобто особами, що реалізували юридичний обов'язок сплати податку, виступали фізичні особи. Об'єктом оподаткування, під яким розуміється окремих вид діяльності, визначений законодавчим актом та рішенням суду, була «фінансово-господарська діяльність» повій. Одиниця оподаткування в законі не визначалася. Але можна припустити, що це була місцева грошова одиниця.

Існування такої податі та порядок її стягнення, за цілком прийнятною гіпотезою М.І. Ростовцева, повинні були викликати різноманітні непорозуміння та суперечки. Очевидно з метою їх вирішення херсонесити звернулися до імператорів-співправителів Марка Аврелія та Луція Аврелія Вера (161–169 рр. н.е.) або ж Марка Аврелія та Луція Елія Аврелія Коммода (177 – 178 рр. н.е.). Розглянувши обставини справи, імператори видали рескрипт, яким зменшили частку суми, яка надходила солдатам, та збільшили суму, що йшла на користь міста. Мабуть, це й був дар (δωρεά) [19, с.358], про який згадується у декреті. Усю справу вони через легата передали на розгляд трибуна Аррія Алківіада, котрий і прийняв рішення, яким остаточно встановлювались розміри податі [14, с.66].

Однак начальники римської векцилліції в Херсонесі не примирилися з таким рішенням. Всупереч розпорядженням імператорів та рішенням трибуна, за їхнім розпорядженням продовжувалося стягнення податі у попередньому завищеному розмірі. Окрім того, вони звернулися до легата з проханням дати їм на це офіційний дозвіл, очевидно, не повідомивши його про попередній хід справи.

Дізнавшись про це, херсонесити, з свого боку, склали постанову-прохання із скаргою на самочинне підвищення проституційної податі римськими легіонерами та передали її легатові, приклавши до неї усі попередні документи: рескрипт імператорів, commentarii легата та рішення трибуна. Справедливому вирішенню цього питання херсонесити надавали великого значення, відзначаючи, що необхіднішого за нього «...немає нічого для людей, які розуміють (користь) розважливого життя і прагнуть зберегти благопристойність» [15, с.23]. Адже завищення розмірів податі призводило до «тінізації» діяльності повій та виходу її з-під контролю громадянської общини.

Відповіддю на звернення херсонеситів був рескрипт легата Тертуллія, який становить перший лист у комплексі документів. Як вже зазначалося, текст цього, першого документу повністю не зберігся. Відомо лише, що у листі говориться про відповідь імператора та наказ намісника, які приписано виставити публічно, «щоб усім були ясні розпорядження...» Адже однією з основних рис податків як у давнину, так і нині, є те, що вони стягуються на основі законодавчо закріпленої форми і порядку надходження [4, с.221]. Очевидно, дізнавшись про порушення солдатами цього принципу, римський урядовець став на бік громадян Херсонесу. Звертаючись до магістратів міста він запевняє, що ніяких змін «...у цих справах» не передбачається [15, с.23].

В інших своїх листах легат – намісник Нижньої Мезії наголосив на обов'язку херсонеситів і надалі вносити до казначейства податі у раніше

встановленому розмірі. Таким чином, було точно визначене призначення грошового стягнення – гроші вносилися до фіску (*fisco pariauerit*). Окрім того, в листах чітко вказується на юридичний характер прийнятого раніше рішення трибуна Аррія Алквіада – *sententia sub iudicii forma*, на що вперше звернув увагу М.І.Ростовцев [20, с.68]. Легат ще раз наполегливо пропонував виборним особам Херсонесу «потурбуватися про те, щоб копія його рішення, написана розбірливим почерком (*exemplum aperta manu scriptum*), була виставлена біля... [фрагмент не піддається прочитанню – О.Г.], де вона могла б правильно читатися з рівного місця» [15, с.24]. Згідно з громадською думкою того часу це повинно було забезпечити стабільність законодавства.

Очевидно, листи з офіційним тлумаченням раніше прийнятої постанови виступали як джерело податкового права, про що свідчить факт викарбування їх на кам'яній плиті і виставлення для загального ознайомлення, щоб ніхто не зміг посилатися на незнання закону.

Таким чином, проаналізувавши тексти лапідарних пам'яток права, та беручи до уваги свідчення нарративних джерел і дані археології, можна дійти певних висновків. Насамперед, в Херсонесі та в інших античних державах Північного Причорномор'я вже на початку нашої ери можна констатувати наявність оподаткування населення та факт виконання податками основних функцій, і, насамперед, фіскальної (від лат. *fiscus* – державна казна), яка полягає у насиченні доходної частини бюджету для задоволення суспільних потреб.

Яскраво виявляється й інша функція – розподільна, яка являє своєрідне віддзеркалення фіскальної: наповнити казну, щоб потім розподілити одержані кошти [4, с.218]. Щоправда, саме неналежна реалізація цієї функції й стала причиною конфлікту херсонеситів з командуванням херсонеської векциляції. Самовільним підвищенням проституційної податі римські солдати порушили важливий принцип оподаткування, згідно з яким у кінцевому підсумку платник має одержати віддачу від внесених ним податків, коли держава реалізує потреби, в яких зацікавлене усе суспільство і кожний його індивід (у даному випадку – створення умов для дотримання норм громадської моралі) і в цьому розумінні податки ніби то повертаються до платника [4, с.220].

І, нарешті, наявною була й третя функція податків – контрольна, яка реалізовувалася в процесі оподаткування населення Херсонесу при регламентації Римською державою «фінансово-господарської діяльності» повій.

Крім податків, до бюджету полісів Північного Причорномор'я надходили також неподаткові платежі, зокрема, митні (у формі мита, що стягувалося уповноваженими особами на кордонах держави). Під митом зазвичай розуміється вид митного платежу, що стягується з товарів, які переміщуються через митний кордон держави (ввозяться, вивозяться або слідують транзитом) [4, с.270].

В античних державах Північного Причорномор'я мито стягувалося спеціальними його збирачами з числа громадян, що викупували собі таке право [9, с.101; 20, с.82]. Із 182 р. н.е. їхні функції на території провін-

цій Римської імперії, перейшли до чиновників митного округу Іллірік,* куди входила не лише територія провінції Мезії, але й Тіра [31, с.50], а дещо пізніше, можливо, й Херсонес. Ці чиновники очолювалися прокуратором (procurator publici portorii Illyrice) [21, с.109; 22, с.168], який здійснював керівництво та контроль за їх діяльністю.

Торгівельні мита стягувалися з усіх предметів ввозу та вивозу як морем, так і сухопутними шляхами. Щодо розмірів мита, яким обкладалися товари в античних державах Північного Причорномор'я, докладних відомостей немає. Але існують непрямі свідчення, завдяки яким можна скласти приблизне уявлення з цього питання. Так, відомо, що в Афінах, право яких було покладено в основу правових систем більшості грецьких колоній циркумпонтійського регіону, зазвичай брали 1/50 частину (η πεντηκοστή) або 2% вартості товарів, які ввозилися чи вивозилися за межі держави; загальна щорічна сума цього мита за деякими свідченнями досягала 36 талантів. Крім торгівельних мит Афінською державою стягувалися ще й портові (ἐλλιμενιον) та ринкові (τελὴ ἀγορας), розміри яких залежали від виду й цінності товарів. Особливі мита бралися також за ввезення товару через міську браму (διαπύλιον). При купівлі товарів, що знаходилися у державній власності, покупці платили мито ἐπώνιον, розмір якого залежав від цінності товару: при вартості від 1 до 4 драхм платили 1 обол, від 5 до 50 драхм – 4 оболы, від 50 до 100 драхм – 1 драхму и потім з кожних 100 драхм по 1 драхмі, тобто по 1%. Ймовірно, саме тому це мито називалося ἐκαστοστή (сота частина) [6, с.224]. Ухилення від сплати мита кваліфікувалося як контрабанда – незаконне переміщення через державний кордон матеріальних цінностей – і мало наслідком суворе покарання [23, с.47].

Дослідники також зазначають, що з купців, які прибували до полісів Північного Причорномор'я, стягувалися й спеціальні портові стягнення (διαώγιον) за право стоянки суден, що кидали якір у порту та гаванях Херсонесу, Ольвії інших міст-держав. Не виключено також існування і надзвичайного портового мита. Ймовірно, воно обчислювалося за адвалорною ставкою (тобто ставкою, що встановлюється у відсотках до митної вартості товарів, які обкладаються) і становило 1/20 вартості всіх товарів, які ввозилися та вивозилися з держави (ἐμποστή). Зазвичай збирання цих мит та податків покладалося на посадових осіб, що звалися елліменістами (ἐλλιμενιστής) [8, с.94].

При здійсненні розкопок античних полісів Північного Причорномор'я археологами виявлено не лише лапідарні джерела права, якими встановлювалися обов'язкові платежі на користь держави, але й такі, що звільняли населення від деяких подібних виплат. Серед них, зокрема, рескрипт боспорського царя Аспурга (10/11 – 37/8 рр. н.е.), як верховного власника землі у державі, до жителів Горгіппії 14/15 р. н.е., яким горгіппіяни звільняються від сплати поземельного податку з врожаю [24, с.166].

* Митний округ Іллірік об'єднував Рецію, Норик, Далмацію, Паннонію, Дакію, Мезію та Фракію.

«...Горгіппіанам (друзям моїм), – повідомляв монарх, – я дав звільнення від (сплачуваних) з вина, пшениці та (ячменю) однієї одинадцятої, з проса ж (однієї двадцятої?)...» [25, с.200]. На думку С.Ю.Саприкіна, звільнення Горгіппії від поземельного податку знаходилося у прямій залежності від розширення прав полісного самоврядування та спадкування земельних ділянок відповідно до «Євпаторового закону» (у випадку смерті власника клер залишався родині і повертався цареві лише за умови відсутності прямого спадкоємця) [24, с.172]. Якщо порівняти розмір податку, зазначений у правовій нормі з аспургового рескрипту з розмірами податей пергамських військових колоністів, що сплачувалися ними до царської скарбниці, можна побачити, що вони ідентичні: За право користуватися царською землею пергамські катойки* та клерухи** вносили з винограду 1/20, з пшениці та інших плодів – 1/10 частину [26, с.43].

У Боспорському царстві в селах-катойкіях, що прилягали до фортець, розташованих на царських землях, податі збиралася уповноваженими чиновниками царя (командирами підрозділів боспорських військ у 1000 чол.) – хіліархами (χελιάρχης) [17, с.33-35; 24, с.178]. За часів правління царів Асандра та Аспурга ці посади поєднувалися з посадами намісників округів (областей): Феодосії (ὁ ἐπὶ τῆς Θεοδοσίας); царської області або царських земель Боспору (ὁ ἐπὶ τῆς βασιλείας); Горгіппії (ὁ ἐπὶ τῆς Γοργυπλείας); острова (ὁ ἐπὶ τῆς νήσου) та області аспургіан [24, с.179, 200].

Наведене вище порівняння дозволило дослідникам дійти висновку, що законодавчі акти Аспурга були суто елліністичною практикою регулювання відносин царя та полісів, а полісна земельна власність в Боспорському царстві була опосередкована царською земельною власністю [27, с.268-269; 24, с.172-173] і повинності за користування клером несли на користь царя кожен землевласник окремо та весь громадянський колектив у цілому. Регламентація системи обкладення податками в Горгіппії за часів Аспурга стосувалася відповідальності перед царем всього полісу, зменшуючи частку повинностей кожної окремої сім'ї громадян. Очевидно, вони вносили свою частку податків полісу, після чого полісні органи влади вже сплачували до царської скарбниці через представників царської адміністрації податок у встановленому розмірі. Звільнення міста від поземельного податку суттєво підвищувало його добробут, сприяло розвитку економіки [28, с.80-82].

До часів правління Боспорського царя Тиберія Юлія Савромата II, тобто до кінця II чи початку III ст.н.е. відноситься напис з Горгіппії, де згадується про те, що цар дозволив місцевому фіасу навклерів (тобто со-

* Катойки – військові поселенці на хорі елліністичних держав.

** Клерухи – колоністи, військові поселенці, що у своїй діяльності поєднували землеробство з епізодичною військовою службою. На відміну від епойків (також воїнів-переселенців), які отримували громадянські права нового полісу, клерухи зберігали громадянство метрополії.

*** Якщо на Боспорі в цей час, так же, як і в Єгипті, араба дорівнювала 29 літрів, то кількість безмитно вивезеного зерна складала 29 т. Якщо ж там була прийнята араба мідійська, кількість зерна складала 58 т.

юзові судовласників) без сплати мита вивезти за межі Боспору з горгіп-пійської гавані 1000 артаб зерна *** [29, с.68].

З джерел, які дійшли до нашого часу, відомо також про звільнення від сплати торговельного мита херсонеських купців [30, с.177; 8, с.73]. Завдяки публікації В.В.Латишева до наукового обігу було введено ще одну цікаву пам'ятку фінансового права – рескрипт римського імператора тірасцям, даний на ім'я Геракліта у 201 р., де говориться про звільнення від мита громадян Тіри, що вивозили деякі свої товари для торгівлі [10, №4]. За висновком Н.О. Сон, імунітет, підтверджений рескриптом, стосувався лише певних категорій товарів, а не будь-яких мит взагалі [31, с.50]. «...Право на привілей, на будь-якій підставі випрохане чи набуте, нехай лишиється за ними (тірасцями – О.Г.) і відносно предметів торгівлі, з тим, однак, щоб вони пам'ятали про необхідність заявляти їх підлеглим властям за попереднім звичаєм для розрізнення товарів, які підлягають оплаті митом», – говориться у документі [10, №4]. Важко точно визначити, коли громадянам Тіри було подаровано звільнення від мита, але, виходячи зі змісту цього імператорського рескрипту, цілком можна погодитися з думкою Н.О. Сон, що це сталося ще приблизно у першій половині II ст., і було підтверджено за часів правління імператора Септимія Севера. Звільнення тірасців від мита було важливим заходом, який у кінцевому результаті повинен був призвести до підйому економіки, адже саме лише сільськогосподарське та ремісниче виробництво, як про це свідчать наявні матеріали, не могло відігравати вирішальної ролі у цьому процесі. Зміст імператорського рескрипту, в якому говориться про звільнення громадян від сплати мита, вже сам по собі свідчить про значний розвиток торгівлі з Римською імперією і про певну її регламентацію римською адміністрацією [7, с.183].

Звільнення від стягнення мита практикувалося й в інших північно-причорноморських державах. Одним з херсонеських проксенічних декретів, наділяючи особу громадянством проксенії, поліс водночас надавав «...право в'їзду та виїзду у мирний та військовий час без конфіскації та договору, йому самому... і майну його...» [32, с.45]. Подібні декрети зафіксовано також в Ольвії та Пантікапеї [11, с.87-88; 33, с.18-22]. Існування привілеїв на дарування проксенам права безмитного в'їзду та виїзду, тобто надання ателії (ατελεία) [34, с.28], ще раз беззаперечно свідчить про наявність у припонтійських державах мита з імпорту та експорту, яке греки називали ἑλλιμενιον, або ἑλλιμενισμόν.

Поряд із суто фіскальними, мито вже за античних часів виконувало також стимулюючу та захисну функції. Захисна функція мита, звичайно, припускає формування бар'єрів, що перешкоджають проникненню на територію держави товарів, більш конкурентноздатних по відношенню до національних, або просто тих, в яких не зацікавлена держава.

Важливу статтю прибутків полісів здавна, окрім інших, становили також судові мита [6, с.233]. Їхнє значення зумовлювалося тим, що схильність до судових суперечок і тяжб, як відомо, була однією з відмітних рис

національного характеру стародавніх греків і їхні суди були завалені різноманітними справами, що сприяло поповненню державної скарбниці.

Отже, аналіз текстів правових пам'яток, що збереглися до нашого часу, а також свідчення нарративних джерел дозволяють дослідникам дійти певних висновків. По-перше, характерною рисою правової системи античних держав Північного Причорномор'я у перших століттях н.е. була розвиненість фінансово-правових відносин, їх урегульованість нормативно-правовими актами, які видавалися уповноваженими на те посадовими особами та їх колегами. Значний рівень досконалості опрацювання нормативно-правових актів, які збереглися у вигляді лапідарних пам'яток, свідчать про достатньо високий рівень юридичної техніки їх написання. Усі правові норми чіткі та зрозумілі, відсутня багатоваріантність розуміння їхньої сутності.

По-друге, податкове право в античних державах Північного Причорномор'я вже з другої половини I тис. до н.е. будувалося за принципами, характерними для всього грецького світу, з урахуванням норм античного міжнародного права, а також місцевих особливостей державно-правового розвитку. Водночас з початку нашої ери у повсякденній юридичній практиці можна констатувати факти використання також і фінансово-правових норм, запозичених з Римської імперії.

По-третє, джерелами впевнено доводиться існування спеціального апарату для виконання функцій стягнення податків та неподаткових платежів в особі громадян-відкупників та уповноважених державних магістратів. Слід відзначити й наявність достатньо розвинутого апарату контролю за дотриманням законності у сфері обкладення податками.

Список літератури: 1. Чибинев В.М. Возникновение налогов за рубежом // История государства и права. 2002. № 4. 2. Юридический энциклопедический словарь. М., 2000. 3. Зюнькін А.Г. Фінансове право. К., 2001. 4. Фінансове право / Керівник авт. колективу і відп. ред. Л.К.Воронова. Х., 1998. 5. Пришва Н.Ю. Історико-правовий аналіз зародження та становлення системи обов'язкових платежів // Держава і право. Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 17. К., 2002. 6. Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. Государственные и военные древности. СПб., 1888. 7. Зубар В.М., Ліньова С.А., Сон Н.О. Античний світ Північного Причорномор'я: Нариси історичного та соціально-економічного розвитку. К., 1999. 8. Кадеев В.И., Сорочан С.Б. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н.э. – V в. н.э. X., 1989. 9. Кадеев В.И. Херсонес Таврический. Быт и культура (I-III вв. н.э.). X., 1996. 10. Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. Vol. 1. Ed. 2. Petropoli, 1916. 11. Леви Е.И. Ольвия. Город эпохи эллинизма. Ленинград, 1985. 12. Глускина Л.М. Эйсфора в Афинах IV в. до н. э. // Вестник древней истории. 1961. № 2. 13. Турцевич И. Обращения к императору провинциальных сеймов, городских и других обществ в первые три века Римской империи // Известия Ист.-филол. института в Нежине. 1901. Т. 19. № 124. 14. Ростовцев М.И. Дело о взимании проституционной подати в Херсонесе // Известия имп. Археологической комиссии. 1916. Вып. 60. 15. Соломонович Э.И. Латинские надписи Херсонеса Таврического (тексты, перевод, комментарий). М., 1983. 16. Зубарь В.М. О датировке переписки по поводу проституционной подати из Херсонеса (IOSPE, I2, № 404) // Проблемы истории Крыма. Тезисы до-

кладов. Симферополь, 1991. Вып. 1. 17. Ранович А.Б. Зависимые крестьяне в эллинистической Малой Азии // Вестник древней истории. 1947. №2. 18. Ростовцев М.И. Римские гарнизоны на Таврическом полуострове и Ай-Тодорская крепость // Журнал Министерства народного просвещения. 1900. Март. 19. Вейсман А.Д. Греческо-русский словарь. Репринт 5-го издания 1899 г. М., 1991. 20. Ростовцев М.И. Дело о взимании проституционной подати в Херсонесе. Ростовцев М.И. История государственного откупа в Римской империи (от Августа до Диоклетиана). СПб, 1899. 21. Златковская Т.Д. Мезия в I и II вв. н. э. М., 1951. 22. Колосовская Ю.К. Паннония в I-III вв. н.э. М., 1973. 23. Гавриленко О.А. Злочини та покарання у праві античних держав Північного Причорномор'я // Право та безпека. 2002. №1. 24. Сапрыкин С.Ю. Боспорское царство на рубеже двух эпох. М., 2002. 25. Блаватская Т.В. Рескрипты царя Аспурга // Советская археология. 1965. № 2. 26. Свенцицкая И.С. Социально-экономические особенности эллинистических государств. М., 1963. 27. Русаева А.С., Зубарь В.М. Рец.: Масленников А.А. Население Боспорского государства в VI-II вв. до н.э. – М., 1981 // Советская археология. 1984. № 4. 28. Алексеева Е.М. Горгиппия в системе Боспорского царства первых веков нашей эры // Вестник древней истории. 1988. № 2. 29. Кругликова И.Т. Синдская гавань. Горгиппия. Анапа. М., 1975. 30. Анохин В.А. Монетное дело Херсонеса. К., 1977. 31. Сон Н.А. Тира римского времени. К., 1993. 32. Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. Лапидарные надписи. К., 1973. 33. Надписи Ольвии (1917-1965). Ленинград, 1968. 34. Пероговский В. О началах международного права относительно иностранцев у народов древнего мира. К., 1859.

Надійшла до редколегії 21.04.03

О.В. Мороз

ЗМІНИ ПРАВОВИХ ОСНОВ РОЗВИТКУ РИНКУ ЦІННИХ ПАПЕРІВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Для України, яка здійснює ринкові реформи, є актуальними питання створення ринку цінних паперів з використанням вітчизняного і світового досвіду. Для успішного функціонування ринку цінних паперів необхідні кваліфіковані фахівці, стабільні економічні відносини та досконала нормативна база. Щоб поліпшити якість нормативних актів та практику їх застосування у сфері цінних паперів, слід вивчити, насамперед, процес формування, становлення, розвиток та функціонування ринку цінних паперів. Це дасть можливість уникнути помилок та недоліків, які були допущені, а також використати позитивний досвід застосування цінних паперів у минулому.

Великий інтерес становить, зокрема, досвід Російської імперії у цій сфері. Зміни соціально-економічних та політичних умов розвитку суспільства на початку XX ст. потягли за собою внесення змін у законодавство, що регулювало відносини в сфері цінних паперів. Це питання розглядали на початку XX ст. в своїх монографіях Федоров А.Ф. [1, 2], Гусаков А.Г. [3] та Шершеневич Г.Ф. [4], а також наприкінці XX ст. Колтинюк Б.А. [5] та Кещан В.Г. [6]. Кожен з вказаних дослідників висвітлював лише частину питання про зміни правових основ розвитку ринку цінних паперів у Росій-